

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 5, Sayı: 2, 2021, ss. 253-269/ Volume: 5, Issue: 2, 2021, pp. 253-269

Journal homepage: <https://apjir.com/>

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE

MUSTAFA LÜTFİ EFENDİ TARAFINDAN SULTAN II. ABDÜLHAMİD'E TAKDİM EDİLEN BİR LAYİHA ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Tuğba AYDENİZ

Dr. Öğretim Üyesi, Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı, Karabük
Asst. Prof. Karabuk University Faculty of Theology Department of Siyer-i Nebi and Islamic History,

Karabük/Turkey

tubayaln@gmail.com

orcid.org/0000-0002-3170-9675

ror.org/04wy7gp54

Öz

Sultan II. Abdülhamid, (1876-1909) Osmanlı Devleti'nin en uzun süreli iktidarda kalan hükümdarlarından biridir. Bu uzun süre aynı zamanda siyasi, askeri, idari, iktisadi ve içtimai pek çok meselenin var olduğu bir dönem olmuştur. Padişah bu meselelerin halli için devlet adamlarından kendisine çözüm önerileriyle ilgili lâyiha takdim etmelerini istemiştir. Kendisinin bu konuda irade çıkardığı bilinmektedir. Bu sebeple çeşitli konularda Padişaha binlerce lâyiha sunulmuştur. Bu makalenin konusunu Mustafa Lütfi Efendi tarafından 1909 tarihinde yazılan lâyihalardan birisi teşkil etmektedir. Konu itibarıyla geniş bir kapsama sahip olan lâyihada iktisadi konular daha fazla yer tutmaktadır. Bu konudaki başlıkların tamamının ele alınması ise bir makale hacmini aşmaktadır. Bu sebeple makalede toplumsal hayata dair başlıklara ağırlık verilmiştir. Makalenin muhtevası, lâyihanın konularına göre tasnif edilmesi şeklinde değerlendirilmiştir. Lâyihanın 20. yüzyılın henüz başında yazılmış olması dönemin genel bir resmini çekmeyi sağlamıştır. Aynı zamanda İstanbul'un toplumsal hayatına dair bazı değerlendirmeleri yapmaya da imkân vermektedir. Dolayısıyla bu makalede lâyihanın tanıtılması ve tespit edilen konuların değerlendirilerek dikkate sunulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, II. Abdülhamid, Mustafa Lütfi Efendi, İstanbul, Lâyiha

A STUDY ON THE REPORT OF MUSTAFA LUTFİ EFENDİ PRESENTED TO SULTAN ABDULHAMİD II

Abstract

Sultan Abdulhamid II is one of the longest reigning sultans of the Ottoman Empire. This long period has been witnessed many changes in political, military, administrative, economic and social field. The Public administrator to and statesmen were asked by the Sultan to research and present reporting situation of the country. It is known that Sultan Abdulhamid II announced the judgement on this issue. For this reason, thousands of reports on various issues had been prepared and presented to the sultan.

The subject of this study is one of the reports written by Mustafa Lütfi Efendi during the reign of Abdulhamid II. In the report, which has a wide scope in terms of subject, economic issues take up more space. It would take more than one article to cover all the topics on this subject. Therefore, the article focused on topics related to social life. The content of the article has been evaluated as the classification of the report according to its subjects. The fact that the report was written at the beginning of the 20th century provided a general picture of

the period. At the same time, it allows us to make some evaluations about the social life of Istanbul during the reign of Abdulhamid II.

Therefore, in this article, it is aimed to introduce the report and to evaluate the identified issues and to present them into consideration.

Key Words: Ottoman, Abdulhamid II, Mustafa Lutfi Efendi, Istanbul, Report

Atıf / Cite as: Aydeniz, Tuğba. "Mustafa Lütü Efendi Tarafından Sultan II. Abdülhamid'e Takdim Edilen Bir Lâyiha Üzerine Değerlendirmeler". *Apjir* 5/2 (Ağustos 2021), 253-269.

Giriş

Osmanlı tarihinde dönemlendirme meselesi uzun süredir pek çok tarihçinin gündemini teşkil eden bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Osmanlı Devleti'nin klasik dönemin sonu kabul edilen 16. yüzyılın nihayeti itibarıyla artık parlak günlerini arkasında bıraktığı ve duraklayarak çöküşe doğru hızla ilerlediği düşüncesi/kabulü temellerini sadece Oryantalist düşünceden almamaktadır. Bu gerileme/ilerleme kabulünde Osmanlı mütefekkirlerinin 16. yüzyıldan beri çeşitli vesilelerle hazırlamış ve çoğunlukla devrin padişahına takdim etmiş oldukları nasihatnameler de etkilidir.¹ Bununla birlikte klasik dönem ıslahatnâmelerinin genel bir hüviyet taşımaktan ziyade belirli alanları içine alarak daha hususi konu başlıkları taşıdıkları söylenebilir.² Osmanlı devlet düzeninde tespit edilen bazı bozuklukların ortaya konularak, çözümlerine dair tekliflerin yer aldığı raporlar olan bu nasihatnâmeler, siyasi öğüt, tavsiye olarak dikkati çekmiştir.³ Bunlar aynı zamanda Osmanlı devlet düzeni hakkında önemli bilgiler veren kaynaklar olduğu gibi İslâm siyaset kültürü çerçevesinde de değerlendirilen metinlerdir.⁴

Akademik camiada daha ziyade yüksek lisans tezi olarak ele alınarak incelenen lâyihaların günümüz alfabesine çevrilmesi ve değerlendirilmesi benimsenen bir usûl olarak tercih edilmiştir. Bunların içinde Sultan II. Abdülhamid'e takdim edilen lâyihalar üzerine yapılan çalışmalarda eğitim-öğretim ve siyasi konularla ilgili olanlarının yanında konu ayrımı olmaksızın genel bir çerçevede incelenen lâyiha çalışmalarının olduğu görülmektedir. Mustafa Oğuz'un *II. Abdülhamid'e Sunulan Lâyihalar* isimli doktora tezi buna örnek verilebilir.⁵ Lâyihaların dönemin mali özellikleri üzerine ele alındığı çalışmalar da

¹ Erol Özvar, "Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü", *Divan*, 2 (1999), 137-138.

² Mehmet İpşirli, "İslahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999) 19/170.

³ Nasihatnamelerin siyaset literatüründeki konumuna dair bilgi için bk. Ömer Dinçer, *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 23-36.

⁴ Gelibolulu Mustafa Âlî, Lütü Paşa, Koçi Bey, Kâtip Çelebi bu raporları kaleme alan isimlerin önde gelenleridir.

⁵ Mustafa Oğuz, *II. Abdülhamid'e Sunulan Lâyihalar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), 2007.

mevcuttur. Mustafa Durusoy'un *Sultan II. Abdülhamit'e Sunulan Lâyihalar Işığında Dönemin İktisadi Özellikleri* başlıklı tezi bu açıdan dikkate değerdir.⁶

Bu makalede ele alınacak olan ve tam anlamıyla ıslahatnâme/nasihathnâme metni olarak değerlendirilmese de konu başlıkları itibarıyla bozulma görülen alanların tespit edilerek düzenlenmesine dair tavsiye, teklif, çözüm önerilerinin yer aldığı 1909 tarihli lâyiha'nın nasihatnâme risaleleri ile ortak yanlar taşıdığı söylenebilir. Söz konusu lâyiha Mustafa Lütfi Efendi tarafından Sultan II. Abdülhamid'e takdim edilmek üzere yazılmıştır.⁷ Bu yazıda, lâyiha'nın genel hatları ile tanıtımı yapılacaktır. Ayrıca lâyiha'nın muhtevasına dair verilen bilgilerden sonra dönemin İstanbul'unu birden çok boyutu ile değerlendirmek amaçlanmıştır. Burada verilen başlıklar, metnin kendisinde mevcut olmayıp, yazarın kaleme aldıkları üzerinden yapılan bir tasniftir. Bilhassa metnin son kısımlarında yer alan maliye ile ilgili konuların ayrı bir çalışma konusu oluşturacak kadar hacimli olması dolayısıyla bu makalede sadece kısa bilgi verilmesi ile yetinilmiştir. Toplumsal hayata dair tenkit ve çözümler ise daha detaylı olarak ele alınmıştır.

1. Lâyiha'nın Kaleme Alındığı Döneme Bir Bakış

1909 yılında yazılmış olan lâyiha aynı zamanda 20. yüzyılın hemen başında birçok gelişmenin de tanığıdır. Bilindiği üzere dünya 19. yüzyılın sonlarında kolonyalizmin zirvede olduğu bir döneme şahitlik etmiştir. Küresel güçlerin dünyayı paylaşma adına aralarında yaşadıkları çekişme, her devleti etkilemekte ise de yükselen milliyetçilik akımı imparatorlukları ve bilhassa Osmanlı'yı derinden yaralamıştır. Bunlara sosyal, siyasi ve maddi diğer problemleri de eklemek gerekir. Ancak birçok değişimin yaşandığı Osmanlı topraklarında basından eğitime ve hukuka kadar birçok ilkin ve yeniliğin yaşandığı dönem Osmanlı modernleşmesinin Batılı müesseseler üzerinden şekillendiği bu senelere denk gelmektedir. Bu asrın başında yaşanan önemli siyasi gelişmeler olarak gösterilecek II. Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı'dan ayrılıp bağımsızlık kazanan topraklar, Balkanlarda yaşanan ağır kayıplar dikkati çekmektedir. Bunun yanında toplumdaki değişimi daha iyi hissettirecek aile hayatı, kadın gibi mevzularda görülen değişim, toplumda moda ve yeni düşüncelerin artan ağırlığına ve tayin edici güce erişmesine yol açmıştır. Ayrıca taşımacılıkta raylı sistemin devrede olduğu, şehrin ana mekanları olan meydanların ve caddelerin yeniden tanzim edilmesine dönük düzenlemelerin yapıldığı bir dönemdir. Toplumsal hayata dönük bu tür düzenlemeler ve yaşanan değişime dair işaretleri ve buna bağlı meselelerin çözümü için teklifleri bu lâyihada da metinde de görebilmek imkân dahilindedir.

2. Sultan II. Abdülhamid'e Mustafa Lütfi Efendi Tarafından Sunulan Islahat Lâyihası

⁶ Mustafa Durusoy, *Sultan II. Abdülhamit'e Sunulan Lâyihalar Işığında Dönemin İktisadi Özellikleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), 1995.

⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrak [Y.EE]*, No. 56, Gömlek No. 14.

Arapça bir kelime olan lâyiha, hatıra gelen şey mânâsında olup, Osmanlı belgeleri içinde rapor ve taslak muhtevasına sahip belge çeşidi olarak kullanılmıştır.⁸ Burada ele alınacak lâyiha, rapor çeşidi olan lâyiha grubu içinde yer alan ıslahat lâyihalarına dahil edilebilir. Bu tür lâyihaların esas vasfı, bir konuda yapılması tavsiye edilen ıslahat önerilerini isteyen makama takdim etmiş olmalarıdır.

Sultan II. Abdülhamid iktidarda olduğu müddet boyunca devlet adamlarından ve müşavirlerinden iç ve dış siyasete dair meselelerde devletin karşı karşıya kaldığı sıkıntılı durumlar için çözüm tekliflerini lâyiha olarak kendisine sunmalarını istemiştir. Rusya ile yapılan harbin ağır sonuçları, Ermeni meselesi, Mısır ve Kıbrıs sorunu, hazinenin yaşadığı sıkıntılar, bütçe açıkları, idarede yapılacak yeni düzenlemeler bu dönemin en dikkati çeken meseleleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu problemlerin halline dair teklifler için padişahın ıslahatların gerektiği alanlarda bir irade çıkardığı bilinmektedir. Buna istinaden padişaha farklı konularda yüzlerce lâyiha takdim edilmiştir. Sunulan bu lâyihaların 19. yüzyıl itibariyle sayılarının daha fazla olduğu, 20. yüzyıl başlarında ise sayının azaldığı görülmektedir.⁹ Bu uzun saltanat süresinde bir lâyiha geleneğinin devam edegeldiği söylenebilir. Buna göre eğitimle,¹⁰ hukukla,¹¹ siyasi meselelerle¹² ilgili lâyihalar daha çok dikkati çekmektedir.¹³

Sultan II. Abdülhamid'e verilmek üzere yazıldığı anlaşılan lâyiha Şehremaneti Mülga Mülhakat Meclis İdaresi Âzâsı Mustafa Lütfi b. İbrahim tarafından kaleme alınmıştır. 6 Rebûlahir 1327/27 Nisan 1909'a tarihine aittir. Kırmızı renkli bir kese içindedir ve defter şeklinde yazılmıştır. Lâyihada 67 madde vardır ve 50 sayfadır. Son sayfada Mustafa Lütfi Efendi'nin mührü mevcuttur. Lâyihanın başında ne maksatla kaleme alındığına, muhtevasına ve nereye sunulduğuna dair kısa bir giriş vardır. Konu başlıkları maddeler halinde yazılmıştır. Mustafa Lütfi Efendi yazdıklarını Sadrazam Kâmil Paşa ile görüşerek,

⁸ Mübahat S. Küttükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1998), 335.

⁹ Mustafa Oğuz, "II. Abdülhamid'e Sunulan Lâyihalar", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, haz. Mehmet Metin Hülagü vd. (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011), 3/352, 366.

¹⁰ Gülmişâl Emiroğlu, "II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim Konulu Lâyihalar (1876-1908)", *Seçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8 (2002), 169-191; İbrahim Caner Türk, "Osmanlı Memleketlerinde İlkokullar ve Umumi Mektepler Açılarak Bu Mekteplerin Çoğaltılmaları ve Islah Edilmelerine Dair II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Lâyiha", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 54 (2015), 713-726.

¹¹ Osman Köksal, "Adliye Örgütünün Problemleri ve Yapılması Gerekli Düzenlemelere Dair II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Lâyiha", *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 9 (1998), 263-285.

¹² Bayram Kodaman-Nedim İpek, "Yahudilerin Filistin'e Yerleşmeleriyle İlgili Olarak II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Bir Lâyiha", *Belleten [TTK Belleten Türk Tarih Kurumu]* 57/219 (1993), 565-580; Kürşat Çelik, "Sultan II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Lâyiha: 1880 Tarihli Beyrut Lâyihası", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28/2 (2018), 345-362.

¹³ II. Abdülhamid dönemi lâyihalarının genel özellikleri hakkında bk. Oğuz, "II. Abdülhamid'e Sunulan Lâyihalar", 353.

onunla da paylaşmış, Paşa'nın kendisini tasdik etmesinden büyük memnuniyet duymuştur.¹⁴

Burada incelenen lâyiha'nın yazılma gerekçesi, Mustafa Lütfi Efendi'nin çözüme kavuşturulması gerektiğini düşündüğü bazı önemli sorunların tetkik ve mütalaa edilmesinin kaçınılmaz olması ve bu meseleleri yazmamanın ona ağır bir mesuliyet yüklemesi olarak ifade edilmiştir. Lâyiha büyük nispette yazarın gözlemlerine dayanmaktadır.

3. Lâyiha'nın Konu Başlıkları

Lâyiha'nın konuları toplum hayatı (22 madde) ve iktisadi meseleler (46 madde) şeklinde iki ana başlık ile bunların alt başlıkları altında toplanabilir. Toplum hayatı başlığı altında din hizmetlerinin devamlılığına ilişkin bazı düzenlemelere işaret edilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'e hürmet gösterilmesi, camilerde temizliğe önem verilmesi, gayrimüslim tebaa ile münasebetler, At Meydanı ile ilgili bazı düzenlemeler bunlardandır. İktisadi meseleler başlığı altında ise vergi ve gelirlerle ilgili düzenlemeler ve bunların aktarılacağı yerlere dair değerlendirmelere yer verilmiştir. Lâyihada toplum hayatı ile ilgili konulara öncelik verilmiştir. Ele alınan gerek toplumsal gerek iktisadi konulara ilişkin problemlerin tespiti yanında çözüm yollarına dair öneriler de ortaya konulmuştur. Yazarın toplumsal hayatla ilgili tenkit, endişe ve problem tespitlerinde dini referansları sıkça kullanması dikkati çekmektedir. Dikkat çekilmek istenen bazı konuların âyet ile delillendirilmesi, yazarın kendi zihnindeki kabulün meşruiyet kazanmasının önünü açmaktadır. Mustafa Lütfi Efendi lâyihasının önemine şu ifadelerle dikkat çekmektedir: "İşbu lâyiha-i memlûkânemin birinci fıkra-i mahsûsasından altmış yedinci fıkrasına değin her bir fıkrası fevkalade mühim olup manen ve maddeten ve siyaseten şâyân-ı mütâlâa olunmuştur."¹⁵

3.1. Toplum Hayatı

Bu başlık altında ilk olarak toplumda dini hayat ve cami hizmetleri, turistlerin cami ziyaretlerinde dikkat edilmesi gerekenler, çocukların müezzin yapılmaması, ecnebilere

¹⁴ Arşiv kayıtlarına göre 1902 tarihli bir belgede Mustafa Lütfi Efendi'nin bu tarihten birkaç sene önce Sadâret'e bir lâyiha sunduğu görülmektedir. Bu lâyihada altı başlık altında özetle Kur'ân-ı Kerîm konulan rahlelerin yeteri kadar yüksek olmaması, Selatin camilerde üzerinde haç resimlerini andıran remzlerin olduğu küçük halı ve seccadelerin bulunması, turistlere cami ziyaretleri sırasında verilen terliklerin kenarsız olması sebebiyle caminin kirlenmesi, fırınlarda ekmeklerin cilalanması için domuz kılından yapılan fırçalar kullanıldığı iddiası ve Müslüman çocukların bazılarında moda diye gemici şapkası giydirilmesi ile dine mugayir kıyafetin benimsenmesi gibi meseleler ele alınmıştır. Söz konusu lâyiha, belirtilen hususlarda düzenleme yapılmak üzere Evkaf Nezareti, Şehremaneti ve Zaptiye Nezareti'ne ya da ilgili birimlere gönderilmiştir. BOA, *Dahiliye Mektubi Kalemî [DH.MKT]*, No. 511, Gömlek No. 48, 17 Safer 1320/26 Mayıs 1902. Bu lâyihada camilerde kullanılan seccade ve küçük halılarda haç işareti olduğu yönündeki beyanatta İbn Âbidîn'in Reddül-muhtâr isimli haşiyesinden bir alıntı yapılarak, üzerine haç işaretine benzeyen bir remzin, işaretin olduğu elbiseyi giymenin Nasranilere benzemek olacağı, bunun zemmedildiğine yer verilmiştir, bk. Aynı yer. Mustafa Lütfi Efendi 1911 yılında da bir başka lâyiha daha yazmıştır. Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âli Evrak Odası [BEO]*, No. 3970, Gömlek No. 297731, 8 Zilhicce 1329/22 Kasım 1911. Bu lâyiha donanma-yı Osmanî'nin varidat kalemleriyle ilgilidir.

¹⁵ BOA, Y.EE, No. 56, Gömlek No. 14, 21-22.

karşı güvensizlik duyulması, moda ve giyim, At Meydanı düzenlemesi ile ilgili değerlendirmeler yer almaktadır. Yüzyılın başlarında İstanbul'un bazı camilerinde ibadet hayatına ve cami düzenine dair genel bir fotoğraf gözlerimizin önüne gelmektedir.

3.1.1. Kur'ân-ı Kerîm'e Saygı ve Camilerin Temizliği

Mustafa Lütfi Efendi'nin ifadelerine göre Kur'ân-ı Kerîm'e karşı birtakım hüremetsizlikler yapılması üzerine kendisi padişaha daha önce de bir lâyiha takdim etmiştir. Mustafa Efendi'nin işaret ettiği en temel iki husustan ilki, bazı camilerde yer alan resimlerle ilgilidir. Son zamanlarda 12 tarikatın meşayih-i izamının on dördünün kavuğunun resimlerinin takliden yapılıp Dersaadet ve taşra vilayetlerinde levha olarak satıldığını belirterek bu levhaların bazılarının Üsküdar selatin camilerinin mihrap taraflarına yerleştirilmiş olmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Camilerde bulunan bu levhaların cemaatin dikkatini dağıtacak ve ibadet esnasında huşuyu engelleyecek olmasının yanında dinen bu tür bir uygulamanın mekruh olacağına işaret etmiştir. Namazda huşu konusuna dikkat çekilirken âyete referans vermiş,¹⁶ bu durumu aynı zamanda Hz. Peygamber'in sünnetine uyulmaması, fıkıh kitaplarındaki hükümlerle amel edilmemesi şeklinde değerlendirmiştir. Bu tür uygulamaların Evkaf Nezaretinin bilgisi dışında yapıldığına dikkat çekilerek, dinin esasına aykırı işlere müsaade edilmemesi istenmiştir.¹⁷ Ayrıca cami halılarının nakışlarına da dikkat çekilerek, cami ve mescitlerdeki küçük halı ve seccadelerin üzerinde bulunan nakışların haç işaretine benzediği, bunun da ibadetin huşu içinde eda edilmesine engel olduğu vurgulanmıştır. Bu sebeple camide kullanılacak mefruşat hususunda dikkat gösterilmesi istenmiştir.¹⁸ Namaz esnasında huşuyu ortadan kaldıracak ve dikkati dağıtacak her şey namazın mekruhlarından sayıldığından lâyhada bu konuda yapılan tespitlere çözüm önerileri de getirilmiştir.

Lâyhada ikinci olarak, Kur'ân-ı Kerîm'e hüremetsizlik kabul edilecek her tür hareketin önüne geçilmesine ve fizikî ortamın buna göre hazırlanmasına dikkat çekilmiştir. Mustafa Efendi, son dönemlerde Kur'an'ın cep boy olarak ufak ölçüde veya Kur'an'ın ikiye bölünmesi suretiyle basılmasını doğru bulmadığı gibi Dersaadet ve taşra vilayetlerinde çıkarılan gazetelerde Kur'an âyetlerinin ve hadislerin basılmasını da hüremetsizlik olarak gördüğü için tasvip etmemektedir. Bu yayınların kutsal kitabın mahiyetinden bi-haber kişiler elinde olmasından ve Hristiyanların ellerine geçerek özensizce kullanılma ihtimalinin manevi olarak vicdanları yaralayacağından duyduğu endişeyi dile getirmiştir.¹⁹ Bu konudaki çözüm teklifi ise gazetelerin âyet ve hadis basmamaları için Valde Hanı'nda bulunan bilcümle matbaaya tebligatta bulunulmasıdır.²⁰

¹⁶ "Onlar ki namazlarında derin saygı içindedirler." *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), el-Mü'minûn, 23/2.

¹⁷ BOA, Y.EE, No. 56, Gömlek No. 14, 2.

¹⁸ BOA, Y.EE, No. 56, Gömlek No. 14, 4-5.

¹⁹ BOA, Y.EE, No. 56, Gömlek No. 14, 3; Kur'an-ı Kerîm'e karşı saygıda gösterilen hassasiyet ve Kur'an sayfalarını kese kâğıdı yaparak balık satan esnaf hakkındaki belgenin değerlendirmesi için bk. Tuğba Yalçın,

Fiziki ortamlarla ilgili dikkat çekilen konuların başında ise cami ve mescidlerin temiz tutulmasının dinimizin bir emri olduğunu hatırlatarak gayrimüslimlerin cami ziyaretleri sırasında temizliğe özen göstermemeleri gelmektedir. Turistlerin cami ziyaretlerinde ayakkabılarını dışarıda çıkarmadığı, ayakkabıların üzerine terlik giyildiği anlaşılmaktadır. Nitekim, "...mîlel-i gayrimüslimeden cevâmi ve mesâcid-i şerifeyi ziyarete gelen ecnebilerin ayaklarına verilen terlikler kenarsız olması hasebiyle ayakkabıların terlikten iki tarafa inhiraf ettiği terlikler, muhafaza-i nezafette faidesiz kalmaktadır..." cümlesi buna işaret etmektedir. Kimi zaman terliklerin ayaktan çıkarak secde mahallini kirletmesi de söz konusudur. Bu durumda cami iç mahallinde dolaşan hademelerin terlikleri sahibine tekrar giydirmek üzere turistleri takip ettikleri gözlenmiştir. Bu halin yarattığı sıkıntıya dikkat çekilen yazıda tüm bu problemlerin önüne geçmek için yüksek kenarlı terliklerin tedarik edilmesi bir çözüm olarak sunulmuştur.²¹

Burada, turizmin henüz bir sektör olmasa da belirgin hale gelmeye başladığı bir dönemin tecrübe edildiği anlaşılmaktadır. Modernleşmenin bir yansıması olarak da okunabilecek bu duruma göre İstanbul'un belli bazı yerlerinde yabancı seyyahların varlığı, camiler açısından bazı meselelerin doğmasına yol açmıştır. Ancak ilginç olan, bu temizlik probleminin ayakkabıların dışarıda çıkarılması yerine terlik kenarlarının yükseltilmesiyle çözüme kavuşturulmasıdır. Dolayısıyla meselenin çözümüne kökten katkı sağlayacak bir teklif olduğu düşünülmemelidir. Benzer bir durum yani caminin ayakkabılar ile kirletilmesi, cami cemaatinin yaptığı bir fiil olarak da dile getirilmiştir. Dersaadet ve taşrada cami ve mescitlerin cemaatini oluşturan büyük küçük herkesin cami kapısından girerken ayakkabılarını ellerine almaları ve bu sırada dikkatsizlik sebebiyle kirli su ve çamurun secde edilecek yere akararak orayı kirletmesi çokça rastlanan bir durumdur. Diğer yandan namazın edasından sonra cemaatin bir an önce çıkmak için gayret göstermesi ellerinde olan bu pis ayakkabıların bir başkasının üzerine kirletmesine yol açmaktadır. Bunun yanında üç yaş veya daha küçük çocukların tuvalet ihtiyaçlarının camide giderilmesi herkesin şahit olduğu kerih hallerdendir. Bu sebeple camilerin temizliğine çok dikkat ve özen gösterilmesi gerektiği, bunun dinimizin emri olan temizlik anlayışından dolayı aslında bir zaruret kabul edildiği bildirilmiştir.²² Bu durumda camilerde fiziki temizliğin sağlanması dışında cami âdâbına uymayacak davranışlardan kaçınılması camiye girişte ve çıkışta dikkat, sükûnet ve nezaketle hareket edilmesi istenmiştir.

Diğer taraftan lâyhada Kur'an'ın nasıl muhafaza edileceğine dair önemli hatırlatmalar da dikkati çekmektedir. Camiler ve mescidler başta olmak üzere kütüphane ve medreselerde vakıf olarak bulunan Kur'an-ı Kerimlerin üzerine konulduğu rahlelerin yeteri kadar yüksek olmadığına dikkat çekilerek, alçak rahlelerin Kur'an'a saygısızlık olduğu dile

"Arşiv Belgelerinde Ecdâdın Kur'an-ı Kerim'e Gösterdiği Hürmet", *Hikmete Çağrı Yaratan Rabbinin Adıyla Oku* (İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kültür Yayınları, 2007), 2/117-119.

²⁰ BOA, Y.EE, No. 56, Gömlek No. 14, 3.

²¹ BOA, Y.EE, No. 56, Gömlek No. 14, 4.

²² BOA, Y.EE, No. 56, Gömlek No. 14, 5.

getirilmiştir. Burada dikkati çeken bir başka husus, cemaatin kirli ayakkabılarını dışarıda bırakmayıp, cami içindeki ayakkabı dolaplarına koymalarıdır. Cemaat ayakkabılarını Kur'an rahleleri altına veya camide uygun buldukları bir yere koyarak dinin en önemli kuralı olan temizlik şartını ihlal ederek Kur'an'a da saygısızlık yapmaktadır. Bu problemin ortadan kaldırılması için yapılan tavsiyeler, üzerine Kur'an konulan rahlelerin daha yüksek hale getirilmesi, cami, mescid, kütüphane ve medreselerin herkes tarafından görülebilecek münasip mahallerine Vakıa suresi 79. âyetinin²³ asılması ve Kur'ân-ı Kerîmlerin bu âyetin altında yer alan, üzerinde padişahın tuğrasının da olduğu kilitsiz camekân dolaplara yerleştirilerek bu konudaki takibatın kayyumlar tarafından yapılması şeklinde sıralanmıştır.²⁴ Bu hususta daha önce de yapmış olduğu hatırlatmalara dikkat çeken Mustafa Lütfi Efendi, bir düzelme görmediği için tekrar yazdığını belirterek, marangozhane-i hümâyûnda yapılacak dolapların bu problemin halledilmesinde kullanılabilmesine işaret etmektedir.²⁵

3.1.2. Çocuk Müezzinler

Henüz buluş çağına girmemiş çocukların Üsküdar camilerinde ezan okumaları ve diğer müezzinlik vazifelerini yerine getirmelerinin doğru olmadığına dikkat çekilmektedir. Bu tür görevlerde şer'î ahkâmın buluş çağına erişmek ile olabileceği, bu sebeple bu faaliyetlere müsaade edilmemesi istenmektedir.²⁶

3.1.3. Fırınlarda Domuz Kılından Fırça Kullanılmaması

Bu kısımda, İslam inancına göre haram olan domuzun kıllarından imal edildiği söylenen ve Avrupa'dan ithal edilen fırçaların fırınlarda pişirilen ekmeklerin üzerini cilalamak için kullanılmasının, şer'an caiz olmadığından buna kesinlikle müsaade edilmemesi istenmiştir.²⁷

3.1.4. At Meydanı'nın Yeniden Tanzim Edilmesi

Bizans döneminde hipodrom olarak kullanılan At Meydanı, İstanbul'un fethini müteakip uzun süre eğlence ve çeşitli spor müsabakalarının yapıldığı bir yer olarak kullanılmıştır. Buraya zaman içinde cami, saray, hamam gibi binalar yapılmış, meydan, Sultan Ahmed Camii ve müştemilatının inşası (1617) ile daha farklı bir hüviyete dönüşmüştür. Sultan Abdülaziz dönemi Zaptiye Nazırlarından Hüsnü Paşa marifetiyle millet bahçesi haline getirilmiştir.²⁸

²³ "Ona ancak tertemiz olanlar dokunabilir." *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, el-Vâkıa /79.

²⁴ BOA, Y.EE, No. 56, Gömlek No. 14, 1-3.

²⁵ Marangozhane-i Hümâyûn'da yapılacak eşya listesi için bk. Bu listeye göre marangozhane'de yapılan dolaplar kütüphane-i hümâyûn içindir. BOA, Y.EE, No. 51, Gömlek No. 18/1.

²⁶ BOA, Y.EE, No. 56, Gömlek No. 14, 4.

²⁷ BOA, Y.EE, No. 56, Gömlek No. 14, 5.

²⁸ Midhat Sertoğlu, "At Meydanı", *Osmanlı Tarih Lûgatı* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986), 23; Tanju Cantay, "Atmeydanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/82-83. Bizans döneminde hipodroma dair bilgi için bk. Semavi Eyice, *Yabancıların Gözüyle Bizans İstanbul'u* (İstanbul: Yeditepe, 2017).

Lâyihada, Sultan Ahmed Meydanı'nın yeniden tanzim edilmesinin lüzumuna dair bir madde yer almaktadır. Meydanda bulunan dikili taşların çevresinin çamur içinde kalmasından dolayı buradan geçip gitmek neredeyse imkânsız hale gelmesi sebebiyle burada bulunan Millet Bahçesi'nin yeniden düzenlenmesi istenmektedir.²⁹ Yazıdaki tasvire göre bu bahçenin göz alıcı türlü ağaç ve çiçeklerle süslü halde bulunduğu anlaşılmaktadır. Meydanın çamurdan kurtarılarak yeniden düzenlenmesi ayrıca Sultan Ahmed Camii'ne hususi bir yolun ayrılmasının lazım olduğu bildirilmiştir. Ayrıca bu yeni planlama ile Millet bahçesine girilirken bir giriş ücreti alınması ve bu şekilde sağlanacak olan gelirin sergi-yi umumi³⁰ masrafına aktarılmasının uygun olacağına işaret edilmiştir³¹

3.1.5. Modernleşme ile Değişen Giyim-Kuşam

“Osmanlı modernleşmesinin başlangıcı ve niteliğine dair oluşan geniş tartışma literatürü, Avrupalılaştırmanın resmi bir program olarak ilan edildiği Tanzimat'ı, batılılaşmanın başlangıç noktası kabul etmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında hız kazanan, özellikle aile hayatı ve kadın gibi konularda ortaya çıkan birtakım değişiklikler zaman içerisinde yeni moda ve düşüncelerin toplum hayatında kuvvetli ve belirleyici bir yer edinmesi ile neticelenmiştir.”³² Lâyihada moda ve tesettür anlayışındaki bu değişim, çocuk kıyafetleri üzerinden dile getirilmiştir. Buna göre Dersaadet ve Anadolu vilayetlerinde çoğu kimsenin çocuklarına ve torunlarına moda olduğu için gemici şapkası giydirdiklerine dikkat çekilerek ahkâm-ı şer'a ve diyanete muhalif olması sebebiyle bu kıyafetin giydirilmesi tasvip edilmemiştir. Bu tür giyime müsaade eden çoğu ailede kadınların zaman içinde yaşmak ve ferace ile İslam'a uygun tesettüre sahipken, bu şimdi terk edilmiştir. Bu terkten kasıt nedir? Bunun ilk emaresi, saçların topuz olarak tanımlanabilecek şekilde toplanması ki, yazar bunu deve yumurtası kadar sivri bir yükseklik olarak tarif etmektedir, ve üzerine çarşafın giyilmesidir. Bu çarşaf ise yüzü açıkta bırakan ve içten giyilen elbisenin kollardan görünmesini sağlayan bir özelliğindedir. Layîha yazarı bu kıyafeti “diyanete, ahlak ve âdâba, âdât-ı İslâmiye'ye” aykırı kabul ederken ferace ve yaşmak giymeyi âdâb-ı İslâmiyye'yi bilmek olarak ifade etmiştir.

Burada çarşafın ve feracenin ecnebler tarafından gülünç malzeme haline getirilmesinden ve kendi aralarında hangi kıyafetin İslâmî olduğu yollu istihzalı sohbetler yapılmasından ve Müslüman kadınların bu şekilde tahkir edilmesinden rahatsız olan Mustafa Lütfi Efendi, kadınların tesettürü hususundaki kaidelerin sarıhlığına de vurgu yapar.³³ Bu konuda yazdıklarına bakıldığında kendisinin benimsediği ve İslâmî bulduğu kadın kıyafetinin ferace ve yaşmak olduğu anlaşılmaktadır.

²⁹ Sultanahmed Millet Bahçesi hakkında bilgi için bk. Filiz Çelik, “Geç Osmanlı Dönemi Kentsel Mekanda Batılılaşma Etkileri: Konya Millet Bahçesi”, *SUTAD* 44 (Güz 2018), 336-337.

³⁰ Sergi-yi umumi hakkında bilgi için bk. Kenan Demir, “Sergi-i Umumi-i Osmani'nin (1863) Açılışı ve Sergi'nin Duyurulmasında Gazetelerin Rolü”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28/1 (2018), 155-169.

³¹ BOA, *Y.EE*, No. 56, Gömlek No. 14, 10.

³² Tuğba Aydeniz, “İki Dergi Üzerinden Kadın ve Aile Hayatına Yansıyan Batılılaşma: Avrupalılar Gibi Bir Kabul Günü Tesis Edersek...”, *Din ve Hayat* (İstanbul: İstanbul Müftülüğü, 2011), 13/96-97.

³³ BOA, *Y.EE*, No. 56, Gömlek No. 14, 11.

Kadın kıyafetlerindeki bu değişim en açık şekilde kadın ve aile dergilerinde görülebilir. 19. ve 20. yüzyılda kadın dergilerindeki artış dikkat çekicidir. Bilhassa 20. yüzyılda yayımlanan dergilerde yer alan yazılarda kadın ve çocukların kıyafetlerinin moda başlığı altında fotoğraflar eşliğinde takdim edilmesi, kadınların kıyafet tercihlerinde Batılı tarza özendirilmesi, bu dergilerde yer alan reklamlarda Batılı kadının daha görünür hale gelmesi dikkat çekmektedir. Bu hususta 1895 senesinde yayımlanan *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin şu yazısı önemlidir:

“Arada sırada böyle bir ilave vererek yeni moda libaslar el işleri örnekleri vermeyi münasip gördük. Karilerimizi modaya teşvik fikrinde değiliz. Alafranga libaslar düğünlerde ve ziyaretlerde bize de zaruri görüldüğünden Avrupa moda gazetelerinin en güzel örneklerinden sadeliğini ve biçimini Osmanlı hanımlarına yakışacak addettiklerimizi nakledeceğiz.”³⁴

3.1.6. Birlikte Yaşama Tecrübesi

Osmanlı'da birlikte yaşama tecrübesinde anlayış itibariyle yaşanan bazı değişimler lâyhada iki başlıkta kaydedilmiştir. Bu durum bizlere Osmanlı toplumunun omurgasını oluşturan ve yüzyıllar boyu geniş bir coğrafyada devam edegelen farklılıkların birer zenginlik kabul edildiği gerçeğinin ve birlikte yaşama pratiğinin değişmeye başladığını göstermektedir. Böyle bir toplumda insanları ayakta tutacak olan en temel duygu güvendir. Nitekim bu duygunun sarsıntıya uğraması ile farklı din ve inanç mensuplarına da şüphe ile bakmak ve onlardan her an sâdır olabileceği düşünülen bazı paranoyalar yaratmak işten bile değildir. Lâyhada Dersaadet ve taşra vilayetlerindeki fırınlarda çoğunlukla Bulgar, Rum ve Ermeni milletinden kimselerin çalıştığına dikkat çekilmiştir. Bunların içerisinde pek azı İslam'ı seçmiş ve simitçi olarak çalışmaktadır. Mustafa Lütfi Efendi'nin yazdıklarına göre fırınlarda çalışan ecnebilerin yaptıklarından şüphe duyan Acemlerin neredeyse hepsi, ekme ve et gibi yiyecekleri, unlu mamullerde domuz kılından yapılmış fırça kullanmaları, hamuru el ve ayakları ile yoğurmaları ve Ermenilerin su haznelerine zehir atmaları gibi birtakım gerekçelerle Hristiyan milletlerden almazlar. Hristiyan fırıncıların Müslüman halka muamelelerinin kötüleştiği, bunun fesat ve cahillikle halkın ekmeğine zehir katmaya kadar varmasından korkulmaktadır. Bütün bu endişelerin temelinde bilhassa Ermenilerin “fıtratlarında olan hıyanet” suçlaması yer almaktadır. Hatta bu suçlamalar fırıncıları da aşarak lokanta işleten ecnebiler üzerinden daha vahim bir hale gelmiştir. Avrupa'dan gelen fasulye, nohut ve patates gibi gıdaların Galata ve Beyoğlu'ndaki lokantalarda ecnebi aşçılarca pişirilmesi sebebiyle yemeklere ne olduğu bilinmeyen birtakım şüpheli ecnebi otların, şarabın veya bilinmeyen bir maddenin eklenmesinin doğuracağı vahim sonuçlara dikkat çekilmiştir. Bütün bu sıkıntıların bertaraf edilmesi için tedbirler alınmasının zaruretine işaret edilmiştir. Mustafa Lütfi Efendi'nin özellikle Ermenilerin itimat edilemez bir millet olduğuna yaptığı vurgu, Ermeni tehciri öncesinde zihinlerde var olan ‘arkadan vuran hain Ermeni’ idrakinin tesirini ortaya koymaktadır. Gayrimüslimlere itimat probleminin herhangi bir

³⁴ *Hanımlara Mahsus Gazete*, “Moda, Nakış, Biçim”, (13 Ağustos 1311), 4.

durumda hainlik ile karşılık bulması ile en temel gıda maddesi kabul edilen ekmeğin bile zehir katılma şüphesinden uzak olmadığı görülmektedir.³⁵

3.2. İktisâdî Meseleler

Toplumsal bazı meseleler hakkında değerlendirmelerde, ikaz ve tavsiyelerde bulunan Mustafa Lütfi Efendi, lâyihanın ilerleyen sayfelerinde daha çok iktisadi konularla ilgili meseleleri ele almıştır. Bu kısımda devletin en büyük problemlerinden birisi olan bütçe açığı için kaynak aramaya çalıştığı görülmektedir. Bu kaynak arayışı, bazı vergilerin artırılması veya yeniden düzenlenmesi üzerinedir. Devlet dairelerindeki masrafların azaltılmasına dair bir teklifi ise mevcut değildir.

Bu başlıkta, vergi düzenlemeleri, tahsisatlar gibi konularda uzun açıklamalar yapılmadan, bazı kısımlara işaret edilmiştir. Bu konuda ilk olarak Hicaz Demiryolu projesine verilecek maddi destekten bahsedilmiştir. Bu konuda lâyihada 7 başlık mevcuttur. Ayrıca Donanma-yı Osmanî için de bazı çözüm teklifleri vardır. Bunlardan başka teklifi yapılan vergi, harç değişikliklerinin padişahın münasip görmesi halinde maddi destek sağlaması düşünülmüştür.

3.2.1. Hicaz Demiryoluna Kaynak Arayışı

Hicaz demiryolu, Sultan II. Abdülhamid'in "sürekli dikkat ve takibiyle yapılan, Osmanlı'nın İngiliz siyaseti bakımından çok önemli" bir teşebbüsüdür.³⁶ Şam'dan Medine'ye gidecek olan demiryolunun Hicaz'a yapılacak harici bir taarruza, bedevî saldırılarına ve burada doğabilecek ayaklanmalara karşı bir müdafaa hattı teşkil edeceği, ayrıca hac vazifesini ifa etmek üzere Hicaz'a gelen hacı adaylarının tehlikeli seyahatlerini büyük nisbette kolay hale getireceği gayesiyle planlanmıştır. İnşaata başlanma tarihi 2 Mayıs 1900'dür.³⁷ Bu büyük projenin maliyeti de büyüktür. Gerek dış borçlar gerekse 93 Harbinin tazminat ödemesi devam ettiği için yüksek bütçe gerektiren bu iş için padişahın şahsen vermiş olduğu miktarın dışında teberru ile masrafların karşılanmasına çalışılmıştır. Ayrıca inşaatın devamı sırasında masraflar artınca sadece bağışların yetmeyeceği anlaşıldığından, memurların aylıklarından mecburi kesinti, pul satışı, yeni vergi ve harçların konulması, kartpostal bastırılması gibi birçok yeni kaynak oluşturulmuştur.³⁸ Lâyihada yer alan yedi başlıkta Hicaz şimendifer hattı için deniz ve kara nakliyesinde geçerli bilet fiyatlarının yükseltilmesi, Hicaz trenine pay ayrılmak üzere güzergahlarda ilave ücret tahsis edilmesi, maden ocaklarından tahsil edilen verginin madenin türüne göre artırılması, Dersaadet ve taşrada bulunan değirmenlerden ve un fabrikalarından günlük elde edilen unun üzerine yapıştırılan puldan elde edilen hasılatın

³⁵ BOA, Y.EE, No. 56, Gömlek No. 14, 9.

³⁶ Yıldız Hatıraları Tahsin Paşa, yay. haz. Ahmet Zeki İzgöer (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 285.

³⁷ Ufuk Gülsoy-William Oshsenwald, "Hicaz Demiryolu", (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), 17/441-442. Demiryolunun Şam-Medine hattından Akabe-Cidde'ye bağlanması ve Yemen'a kadar götürülmesi düşünülmüştür. Aynı yer. Bu konuda ayrıca bk. Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1994).

³⁸ Gülsoy-Oshsenwald, "Hicaz Demiryolu", 17/442-444.

nakledilmesi, hayvan derisi, incir, kuru üzüm, gibi ticaret mallarından alınan verginin Hicaz şimendiferine aktarılması, hacılardan alınan kademiye (toprak bastı) parası ve hacıların kurbanlarından alınan paranın bu işe tahsis edilmesi, memurların diploma, harç işlemlerinden bir miktarın bu proje için aktarılması teklif edilmiştir.³⁹

3.2.2. Donanma-yı Osmanî İçin Varidat

Lâyihada Osmanlı donanmasının harcamasının hangi kaynaklardan karşılanacağına dair üç teklif yer almaktadır. Buna göre, Dersaadet ve taşra vilayetlerinde satılan gaz tenekelerinden alınan ücretin donanmanın harcamalarına ayrılması, Avrupa'dan gelen ithal mallardan kıyafet, pabuç, tuhafiyeye eşyalarından elde edilecek verginin yüksek olması sebebiyle donanmaya gönderilmesi ve son olarak Dersaadet ve taşradan gelen çay, şeker, kahve gibi ihtiyaçlardan tahsil edilen verginin donanma için harcanması teklif edilmiştir.⁴⁰

Bu lâyhadan sonra yukarıda da işaret edildiği üzere Mustafa Lütfi Efendi Donanma-yı Osmanî'nin ianesine dair varidat tekliflerini iki sene sonra ayrı bir lâyiha olarak takdim etmiştir.⁴¹

3.2.3. Ticaretin Teşvik Edilmesi

Lâyihanın en ilginç başlıklarından birisi anne babaların çocuklarını yetiştirirken memur olmaya değil ticaret yapmaya teşvik edilmesi hakkındadır. Burada, her geçen gün artan memur sayısına dikkat çekilerek bunun devletin hazinesine yük getirmesine atıfla, halkın çocuklarını ticarete özendirilmesi ve bu konuda onları desteklemeleri tavsiye edilmiştir.

Devlette memuriyet hangi kademededen olursa olsun katibinden paşasına kadar yıllarca itibarlı bir iş olarak görülmüştür. Tüccarlık ise bir açıdan zarara uğrama ihtimali diğer açıdan da ticaret için ana paraya ihtiyaç duyulması sebebiyle bazı anne babaların pek sıcak bakmadığı bir iş alanı olmuştur.

3.2.4. Bazı Vergilerin Tanzimi İçin Teklifler

Lâyihada geniş yer verilen ve başlı başına bir çalışma konusu olabilecek vergilerin yeniden tanzimine ilişkin hususa burada işaret etmekle yetineceğiz. Lâyihada farklı kalemlerdeki vergilerin tanzimi için şu önerilerde bulunulmuştur: Tütün bedeli, hayvanlardan alınan vergi, gayrimenkul satışlarında yapılan senet ve mukavelede kullanılan pul ücretleri, deniz taşımacılığında kullanılan her çeşit vasıtanın satışı sırasında yapılan kontrattaki pul bedeli, inşaatlardan ve tamir işlerinden alınacak vergi, tuz ve kireç ocaklarından senelik tahsil edilen vergi, taşımacılıkta alınan vergi, odun ve kömür fiyatına zam isteği, Osmanlı beldelerinde samur kürkten alınacak vergi, telgraf ücretlerinden alınacak meblağ (asker ve fakirler dışında), bina inşaatında kullanılacak kerestenin fiyatının yükseltilmesiyle artacak gelir, her tür gayrimenkul vergisi, bakırdan

³⁹ BOA, Y.EE, No. 56, Gömlek No. 14, 10-45.

⁴⁰ BOA, Y.EE, No. 56, Gömlek No. 14, 23.

⁴¹ BOA, *Bâb-ı Âlî Evrak Odası [BEO]*, No. 3970, Gömlek No. 297731, 8 Zilhicce 1329/22 Kasım 1911.

mamul mutfak malzemelerinin toplanması ile elde edilen gelir, Dersaadet ve taşrada yapılan ayakkabıların nevine göre bir çiftinden alınan ücret, bankalar tarafından düzenlenen senet ve sözleşmeler ile her tür evrakta kullanılan pulların bedelleri, kesimi yapılan hayvanlara kasap dükkanlarında satılması maksadıyla yapıştırılan pul bedeli, Avrupa'dan ithal edilen giyecek ve lastiklerden elde edilecek vergi, buz fabrikalarının sattıkları buzdan alınan miktar, Bursa tren hattında taşınan eşyanın günlük bedeli, vapurlarda kullanılan bazı malzemelerin satılmasından elde edilecek gelir, Avrupa'dan ithal edilen çimento ve boyanın günlük sarfiyata göre fiçı başına yapıştırılan pul bedeli, at alış-satışında yüksek vergi, Avrupa'dan ithal edilen inşaat malzemelerinden tahsil edilecek miktar, marangozların yaptığı eşyalardan alınacak vergi, Beykoz'daki tabakhane üretilen mamullerin satılmasından sağlanan gelir, Feshane'deki feslerin satılmasından sağlanan gelir, kuyumcuların tefriş edecekleri dükkanlarından alınacak bedellerle⁴² Mustafa Lütfi Efendi hazinenin gelirinin artırılabilceğini ve padişah uygun görürse bu kaynaklardan elde edilecek meblağın Hicaz demir yolu ve Donanma-yı Osmanî için tahsis edilmesini teklif etmiştir. Bu kaynaklarla ilgili hesaplamalara ve artacak olan toplam miktara da lâyhada yer vermiştir.

Sonuç

Bu makalede ele alınan lâyiha, bizlere yeni bir yüzyılın henüz başlarında toplumsal hayata dair genel bir İstanbul fotoğrafı vermektedir. Şehremaneti mülga mülhakat meclis idare âzâsı Mustafa Lütfi b. İbrahim Efendi problem olarak tespit ettiği muhtelif konularda 67 başlıktan/maddeden oluşan bu lâyihayı yazma gerekçesini: "...ahvâlin mülâhaza ve mütâlaasını kendimce ferâiz-i umûrdan bilmek" şeklinde dile getirerek, yüklendiği ağır mesuliyete dikkat çeker. Padişaha böyle bir lâyiha takdim etmesinde elbette dönemin hükümdarı Sultan II. Abdülhamid'in bu tür girişimleri desteklemesi hatta teşvik ederek çıkardığı irade-i seniyye, önemli paya sahiptir.

Bu lâyiha bir ıslahat raporu olarak kabul edilebilir. Ancak bir ıslahatname gibi geçmişî âh ederek anan, dönemin sıkıntı ve problemlerini "kadim gelenekten uzak kalmakla" tenkit ederek çözümünü yine geçmişte arayan bir yaklaşıma sahip değildir. Bilakis, o dönemle ilgili tespit edilen meseleler çoğunlukla rasyoneldir. Çözüm olarak sunulan teklifler de yine bu minval üzere uygulanabilir olarak görünmektedir. Bu sebeple olsa gerek bu lâyihanın bazı maddelerinin daha önce takdim edilen bir başka lâyiha ile cevaplandırıldığını arşiv kayıtlarında takip etmek mümkündür. Nitekim dini meselelerle ilgili tenkit ettiği hususlarda devletin çeşitli birimlerine yazılan yazılar bizlere bu lâyihaya ilgisiz kalınmadığını göstermektedir. Mustafa Lütfi Efendi toplumun dini yaşayışında problem/mesele olarak gördüğü mevzulara, cami âdâbı, Kur'ân-ı Kerîm'e saygı, cami temizliği, cami mefruşatında başka dinlere ait sembollerin kullanıldığı iddiası, camide huşuya mâni işaret ve eşyaların kaldırılması, ezanın çocuklara okutulmaması, camiye getirilen küçük çocukların def-i haceti için caminin kullanılmaması gibi önemli hususlara dikkat çekmiştir. Bu hususlarda meselenin önemine vurgu yapmak için âyetlere

⁴² BOA, Y.EE, No. 56, Gömlek No. 14, 10-45.

başvurularak, kuvvetli delillendirmeler yapılmaya çalışılmıştır. Gerçekten de toplumda bugün de Diyanet'e sorulan dini sorular arasında cami halıları ve seccadelerdeki motiflerde Budizm veya Hristiyanlığa dair izlerin olması meselesi, âyet ve hadis yazılı kağıtların nasıl imha edileceği, camiye giriş çıkışta ve cami içerisinde nasıl davranılması gerektiği gibi konular önemli olan konulardır. Dolayısıyla bazı mevzularda toplumun dikkat ve hassasiyetinin devam ettiğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte cami âdâbı kadın erkek tüm cemaat için belirleyicidir. Bugün camilerde gerek yazılı gerek resimli uyarı levhaları cami girişlerinde yer almasına rağmen cami ve mescitlerde temizliğin tam olarak sağlanamadığı bilinmektedir.

Toplumsal değişime işaret eden önemli başlıklardan birisi kadınların kıyafetleri ve moda ilişkisi üzerinedir. Müslüman kadınların tesettür anlayışından Batılılaşma etkisi ile yavaş yavaş ayrıldıkları düşüncesi yazıda baskındır. Kadınların daha rahat giyimi tercih etmeleri Batılı tarz giyimin benimsenmesi demektir. Bu açıdan, moda tasvip görmez ve zihinde olumsuz bir yere sahiptir. Nitekim Batılılaşma ile dinden uzaklaşma bir arada değerlendirilmiştir. Yazar, yaşmağın kullanılmaması, elbisenin kollarının çarşıftan görünmesi gibi esasen Kur'ânî emirler arasında yer almayan hususları bir bozulma ve dinin emirlerini yerine getirmeme olarak kabul etmektedir. Günümüzde de kadınların giyiminde ilahi emir olarak önemli bir unsur olan başörtüsünün kimi çevreler tarafından bağlamından kopararak tek bir alana hapsedildiği, genel olarak tesettür meselesinin bugün de tartışmalarda mevcut yerini muhafaza ettiği söylenebilir.

Toplum düzeni ile ilgili meseleler içinde mütalaa edilecek bir başka başlık Osmanlı'nın asırlarca bir arada tutmaya çalıştığı farklı milletlerin aynı çatı altında kendi hak ve sorumlulukları ile yaşayabilme tecrübesi üzerinedir. Yazının genelinde hâkim olan düşünce ecnebilere güven duyulamayacağı ve onlardan her türlü fenalığın gelebileceği genel kabulüdür. Bu sebeple fırıncılık yapan ecnebilere kullandığı fırçalar, hamura ilave edebilecekleri İslam'a göre haram malzemeler, Avrupa'dan getirilen bakliyat ve bazı sebzelerle yapılan yemekler toplumun genelinde bir büyük ve yaygın probleme işaret eder gibi yazılmıştır. Ancak yazar herhangi bir yer veya adres belirtmemiş genel bir meseleden bahsetmiştir. Bu güven probleminin Ermeniler için daha baskın olduğu dikkati çekmektedir.

Metinde yer alan farklı bir konu ebeveynlerin çocuklarını meslek seçiminde ticarete yönlendirmelerinin istenmesidir. Memur sayısının çokluğu ve devlet dairelerinin garanti maiyet kapısı olarak görülmesinin önüne geçilmesi gerektiğine işaret eden Mustafa Lütfi Efendi bugün de kadrolaşma ve aşırı yığılmalarla yakınılan memuriyet sistemine önemli bir eleştiri getirmekteyse de bunun çözümüne dair seçtiği yol oldukça ilginçtir.

Lâyihada geçen bir diğer konu iktisadi meselelerdir. Bu meselelerin neredeyse tamamı vergi düzenlemeleri ile ilgili teklifleri içine almaktadır. Hicaz treni ve Donanma-yı Osmanî için kaynak arayışını burada belirtilen birçok başlıkta ele alan yazar, yükseltilmesi istenen vergi miktarlarını veya satılarak gelir elde edilmek üzere Hicaz treni ve donanmaya aktarılmasına dair tekliflerini yaklaşık 46 maddede ele almıştır. Maliyet açısından yüksek

olan ithal giyecekler yerine İstanbul'da üretilen giyeceklerin tercih edilmesi, Avrupa'dan ithal edilen inşaat malzemeleri, lastik gibi eşyalardan tahsil edilecek vergilerin yükseltilmesi talebi gelir kaynaklarının artırılması için bir teklif olarak sunulmuştur.

Son söz olarak şunu ifade etmek mümkündür; bu lâyihanın kaleme alınmasının üzerinden 112 yıl geçtiği halde sıcaklığını muhafaza eden konular ile baş başa olduğumuz görülmektedir. Cami âdabından, etnik kökene bağlı tefrikaya ve ötekileştirmeye, buna bağlı güven problemine kadar toplumun bir arada kalabilmesini sağlayacak ana unsurlarda halen tartışmaların devam ettiği dikkati çekmektedir. Lâyiha bu açıdan da çeşitliliğe sahiptir ve belki de her başlığı ayrı bir yazı konusu olacak kadar zengindir. Bu sebeple yeni değerlendirmelere muhtaçtır. Bu çalışmanın böylesi bir imkana katkı sağlaması ümit edilmektedir.

Kaynakça

- Aydeniz, Tuğba. “İki Dergi Üzerinden Kadın ve Aile Hayatına Yansıyan Batılılaşma: Avrupalılar Gibi Bir Kabul Günü Tesis Edersek...”. *Din ve Hayat* 13 (2011), 96-99.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası [BEO]*. No. 3970, Gömlek No. 297731.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası [BEO]*. No. 3970, Gömlek No. 297731.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT]*. No. 511, Gömlek No. 48.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrak [Y.EE]*. No. 56, Gömlek No. 14.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y.EE]*. No. 51, Gömlek No. 18.
- Cantay, Tanju. “Atmeydanı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/82-83. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çelik, Filiz. “Geç Osmanlı Dönemi Kentsel Mekanda Batılılaşma Etkileri: Konya Millet Bahçesi”. *SUTAD* 44 (Güz 2018), 331-350.
- Çelik, Kürşat. “Sultan II. Abdülhamid’e Sunulan Bir Lâyiha: 1880 Tarihli Beyrut Lâyihası”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28/2 (2018), 345-362.
- Demir, Kenan. “Sergi-i Umumi-i Osmani’nin (1863) Açılışı ve Sergi’nin Duyurulmasında Gazetelerin Rolü”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28/1 (2018), 155-169.
- Dinçer, Ömer. *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Durusoy, Mustafa. *Sultan II. Abdülhamit’e Sunulan Lâyihalar Işığında Dönemin İktisadi Özellikleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Emiroğlu, Gülmisâl. “II.Abdülhamid Döneminde İlköğretim Konulu Lâyihalar (1876-1908)”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8 (2002), 169-191.
- Eyice, Semavi. *Yabancıların Gözüyle Bizans İstanbul’u*, İstanbul: Yeditepe, 2017.
- Gülsoy, Ufuk. *Hicaz Demiryolu*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1994.
- Gülsoy, Ufuk-Oshsenwald, William. “Hicaz Demiryolu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/441-445. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Hanımlara Mahsus Gazete*. “Moda, Nakış, Biçim” (13 Ağustos 1311), 4.
- İpşirli, Mehmet. “İslahat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/170-174. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kodaman, Bayram-İpek, Nedim. “Yahudilerin Filistin’e Yerleşmeleriyle İlgili Olarak II. Abdülhamid’e 1879’da Sunulan Bir Lâyiha”. *Belleten [TTK Belleten Türk Tarih Kurumu]* 57/219 (1993), 565-580.

- Köksal, Osman. “Adliye Örgütünün Problemleri ve Yapılması Gerekli Düzenlemelere Dair II. Abdülhamit’e Sunulan Bir Lâyiha”. *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 9 (1998), 263-285.
- Kur’ân-ı Kerîm Meâlî*. çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, 2004.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1998.
- Oğuz, Mustafa. “II. Abdülhamid’e Sunulan Lâyihalar”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*. haz. Mehmet Metin Hülagü vd. 3/351-371. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Oğuz, Mustafa. *II. Abdülhamid’e Sunulan Lâyihalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Özvar, Erol. “Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü”. *Divan* 2 (1999), 135-151.
- Sertoğlu, Midhat. “At Meydanı”. *Osmanlı Tarih Lûgatı*. 23. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986.
- Türk, İbrahim Caner. “Osmanlı Memleketlerinde İlkokullar ve Umumi Mektepler Açılarak Bu Mekteplerin Çoğaltılmaları ve Islah Edilmelerine Dair II. Abdülhamid’e Sunulan Bir Lâyiha”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 54 (2015), 713-726.
- Yalçın, Tuğba. “Arşiv Belgelerinde Ecdâdın Kur’ân-ı Kerîm’e Gösterdiği Hürmet”. *Hikmete Çağrı Yaratan Rabbinin Adıyla Oku*. 2/117-119. İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kültür Yayınları, 2007.
- Yıldız Hatıraları Tahsin Paşa*. yay. haz. Ahmet Zeki İzgöer. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.